

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2022): 103-126

Hicrî Dördüncü Asırda Meçhul Râvi Yaklaşımı: Ukaylî Örneği
“The Approach of Unknown Narrator in the Fourth Century of Hijra:
The Instance of Ukaylî”

Fatma Yıldız
Dr.

e-mail: ftmakbulut@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5398-7203>
DOI: 10.33718/tid.1140770

Makale Bilgisi / Article Information
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 5 Temmuz / July 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Kasım / November 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Fatma Yıldız, “Hicrî Dördüncü Asırda Meçhul Râvi Yaklaşımı: Ukaylî Örneği”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (Güz 2022): 103-126

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Hicrî Dördüncü Asırda Meçhul Râvi Yaklaşımı: Ukaylî Örneği

Öz

Bu makale, meçhul râvi anlayışının hicrî dördüncü asırdaki gelişimini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede meçhul râvi tespitinin hicrî dördüncü asırda aktif bir şekilde devam edip etmediği, meçhul râviler belirlenirken hangi ölçütlerin kullanıldığı ve münekkidin bu bağlamda kullandığı terminolojinin ne olduğu gibi hususlar irdelenecektir. Bunun yanı sıra münekkidin tespit ettiği râvilerin bölgeleri ve isnatlarının karakteristiğine odaklanarak meçhul râvi profiline ilişkin daha net bir resim çizilecektir. Bu bilgiler ışığında, hadis ve ricâl tenkît tarihine ilişkin anlatılarda meçhul râvilerle bir yer tayin edilmeye çalışılacaktır. Makalede hicrî dördüncü asırda telif edilen Ukaylî'nin (ö. 322/934) ayrıntılı ve sistematik özelliğe sahip *Kitâbü'd-Du'afâ* isimli eseri esas alınmıştır. Nihâî olarak, meçhul râvi anlayışının mezkûr yüzyılın gerek yaklaşım gerekse terminoloji bakımından hicrî üçüncü asırda teşekkül eden bir anlayışın devamı niteliğinde olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ricâl Tenkidi, Meçhul Râvi, Ukaylî, Terminoloji, Rivayet Sigası.

The Approach of Unknown Narrator in the Fourth Century of Hijra: The instance of Ukaylî

Abstract

This article aims to examine the development of the approach of the unknown narrator in the fourth century of hijra. In this framework, issues such as whether the determination of unknown narrators continued actively in the fourth century of hijra, which criteria were used to determine the unknown narrators, and what terminology the critic used in this field would be examined. In addition, a clearer picture will be drawn regarding the profile of the unknown narrator by focusing on the regions and the characteristics of the chains of the transmitters identified by the critic. In the light of this information, a place will be signed for unknown narrators in narratives related to the history of hadith and rijâl criticism. In the article, the detailed and systematic work of 'Uqaylî (d. 322/934), named *Kitâb al-Du'afâ*, which was written in the fourth century of the hijra, was taken as a basis. Finally, it is seen that the approach of the unknown narrator in the above-cited century is a continuation of the one that was formed in the third century of the hijra in terms of both understanding and terminology.

Keywords: Hadîth, Rijâl Criticism, Unknown Narrator, 'Uqaylî, Terminology, Form of Narration.

Giriş

Hadis tarihinde önemi haiz meçhul râvi anlayışına ilişkin gelişimin takibinde dikkatler erken dönemki aşamalara yönelir. Bu çerçevede hicrî ilk dört asırda hem münekkit hem de tespit edilen meçhul râviler detaylı incelemelere tabi tutulur. Meçhul râvi anlayışının gelişimi üzerine yapılan modern çalışmaların tamamını burada tasvir etmek mümkün değilse de ana hatlarıyla odaklandıkları noktalara göre bu eserleri şöyle gruplandırmak mümkündür: 1- Klasik hadis usûlü eserlerindeki tanım ve tasvirlerin veya cerh-ta'dîl eserlerindeki ricâl uzmanlarının değerlendirmelerinin incelenmesine odaklanan çalışmalar.¹ 2- Meçhul râvilerin rivayetlerinin *Kütüb-i Sitte* gibi muteber kabul edilen eserlerde yer alıp almamasını merkeze alan çalışmalar.² 3- Meçhul râviyi yaşadığı zaman dilimi, bölgesi, muâsarat ilişkisi bakımından münekkitlerle arasındaki bağ ve hoca-talebe arasındaki rivayet aktarım yöntemi gibi unsurları öne çıkararak hadis tarihi zemininde bir izlek oluşturmayı amaçlayan çalışmalar.³ Zira bahse konu veriler hadis tarihi ve ricâl tenkit tarihi anlatısı içerisinde meçhul râviyi konumlandırmaya imkan verir.

1 Bu konu etrafında gelişen çalışmalara örnek için bk. Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhadisîn*; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*; Yücel, "Cehâletü'r-râvi ve İlgili Terimler", 145-160; Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde "Mechûl", 9-18; Abdullah b. Merhûl, "Melâmihu külliyyeti min menheci'l-Hâfız Ebî Hâtim er-Râzî fi'l-cerh ve'ta'dîl", 479-527; Muhammed Saîd Havva, "Menâhicü ulemâi'l-cerh ve't-ta'dîl fi mustalâhi'l-mechûl ve alâkatuh fi'l-vuhdân", 62-81; Mina Mahmud İbrahim Muhammed, "İtlâkâtü'l-cehâle inde'l-İmâmeyn Ebî Hâtim ve Ebî Zür'a er-Râziyeyn fi Kitâbi el-cerh ve't-ta'dîl", 1493-1591.

2 Çalışmalara örnek için bk. Sabrân, *el-Metrûkûn ve'l-Mechûlûn ve Merviyâtihim Sünen-i Ebî Dâvûd es-Sicistânî*; Vasyullah b. Muhammed, *ed-Duafâ ve'l-Mechûlûn ve'l-Metrûkûn fi Müctebâ en-Nesâî*; Besfurt, *el-Mechûl ve mevkîfû'l-İmam et-Tirmizî minhu fi "Câmiihî": dirâse hadisiyye mukârene*.

3 Konu ile ilgili müstakil olmamakla birlikte bu yöntemle okumaya dikkat çeken birkaç çalışmadan burada bahsedilmelidir. Bu çalışmalara örnek için bk. Motzki, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", çev. Bekir Kuzudişli, *İsnad ve Me'tin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, 30-31; Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi*, 108. Sistemli hadis rivayeti açısından ele alınan meçhul râvi grubunu Bekir Kuzudişli İbn Hacer'in *et-Takrîb* isimli eserinden, Turhan ise İbnü'l-Medîni'nin değerlendirmelerinden yola çıkarak oluşturmuştur. Köktaş- Yıldız, "Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler". Bu eserdeki meçhul râvi grubu *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserdeki 867 râvi özelinde ele alınmıştır. Topgül, *İsnâdi Okumak. el-Müsned* isimli eserdeki 5000 isnadın incelenmesiyle 196 meçhul râvi tespit eden bu çalışma mezkur amaçla incelemenin yanı sıra meçhul râvilerin rivayet aktarımını ele alması yönüyle özgün bir niteliktedir.

Hicrî ilk üç asırda meçhul râvi anlayışının gelişimini yukarıdaki verileri öne çıkararak erken dönem ricâl uzmanlarının değerlendirmeleri ekseninde ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Aynı ilginin kronolojik devamı olan bu makale, hicrî dördüncü asırda meçhul râvi anlayışının gelişimini Ukaylî'nin (ö. 322/934) *Kitâbü'd-Du'afâ* isimli eserindeki konuya dair pratiği üzerinden ele almayı hedeflemektedir.⁴ Zira kavramın gelişim seyri, onu kullanan münekkitlerden bağımsız düşünülemez ve Ukaylî de kronolojik olarak hicrî dördüncü asırda ilmî mesaisini ricâl ilmine odaklayan ilk münekkitlerdendir.⁵ Buna istinaden, meselenin Ukaylî özelinde ele alınması uygun görülmüştür.⁶ Böylelikle bu çalışma, indirgemeciliğe gitmeksizin konu etrafında gelişen farklı düşünceler hatırd tutularak hicrî dördüncü asırda, meçhul râvi kavramının hangi merhaleden geçtiğine ışık tutacaktır.

Hicrî dördüncü asırda bir râvinin cehâletle nitelendirilmesi, ricâl tenkidi ve hadis tarihi açısından bazı sorular çerçevesinde incelenebilir. Bu soruları şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Hicrî dördüncü asırdaki bir münekkit hangi vasfa sahip kişileri meçhul olarak niteler? 2. Bu râvi grubu hakkında selefleri olan ilk üç asır münekkitlerinin tavrı nedir? 3.

4 Ukaylî'nin hayatı ve eserleri için bk. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/36-37; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 11/98; Ersöz, *Ukaylî'nin Kitâbu'd-du'afâ'i-kebir'i ve Cerh-Ta'dil Metodu*, 1-7; Özafşar, "Ukaylî", 42/59.

5 Bu çalışma, klasik hadis usûlü eserlerinde yer alan meçhul râviyele ilgili kavramsal bir çerçeve sunmayacağı gibi Ukaylî'nin ricâl değerlendirmelerini bu doğrultuda ele almayı hedeflememektedir. Zira bu, başka bir soru ve yöntemle ele alınmayı gerektiren bir çalışmanın konusudur. Bu araştırma, Ukaylî'nin meçhul râviler etrafında geliştirdiği terminoloji ve rivayet malzemesinden hareketle ricâl tenkit tarihi açısından önem arzettiği düşünülen verilerin ortaya çıkarılıp yorumlanmasına katkı sunmayı amaçlar.

6 Ukaylî ve eserini duafâ literatürü içerisinde ele alan bir çalışma için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, 86-91. Duafâ literatürünü inceleyen Karagözoğlu, Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Du'afâ* adlı eserini duafâ edebiyatının gelişim safhasında önemli bir dönüm noktasına konular. *Kitâbü'd-Duafâ*'nın da yer aldığı gelişim dönemi duafâ yazınının temel özelliklerini şu şekilde tafsilatlandırır: 1. Yarı alfabetik tertibin sürdürülmesi, 2. Kitap mukaddimlerinin ortaya çıkışı, 3. Râvi sayısındaki artış, 4. Biyografi muhtevalarının genişlemesi, 5. Önceki münekkitlere sıkça atıf yapılması. Meçhul râvi değerlendirmelerinin bahse konu bu nitelikleri ne kadar temsil ettiğine dair bazı noktalara temas edilebilir. Bunların ilki, söz konusu mukaddimede meçhul râvi yaklaşımına ilişkin herhangi bir açıklamaya tesadüf edilmemesidir. Bir diğerinin ise önceki münekkitlere sıkça atıf yapma özelliğinin Ukaylî'nin meçhul râvi değerlendirmeleri üzerinden temsil edilmemesidir. Meselenin olası nedenlerine ilerde temas edilecektir.

Söz konusu anlayış etrafında geliştirilen terminoloji, öncesi ve sonrası ile düşünüldüğünde nerede durmaktadır? Bu sorulara *Kitâbü'd-Du'afâ*'da yer alan meçhul râvi biyografilerindeki atıf bilgisi, meçhul râvi grubunun selefi olan münekkitler tarafından değerlendirilip değerlendirilmediği ayrıca Ukaylî ve onun nitelediği râvi grubu arasındaki muasarât ilişkisinin tetkiki ile cevap aranacaktır. Nitekim mevzunun bu cihetten incelenmesi, ricâl tenkit tarihine ilişkin birtakım çıkarımlara imkân tanır. Bahse konu râvi grubunun bölgeleri ve isnadlarının karakteristiği hadis tarihindeki bilgiler zemininde tekrar yorumlanacak ve meçhul râvi anlayışının devamlılığı bağlamında ele alınacaktır.

Bu makale, meçhul râvi kavramına hedeflenen boyutlarda ışık tutabilmek gayesiyle cehâletle ilgili değerlendirmelerin dinamizmi, yaşadıkları bölgeler ve isnadlarının karakteristik vasıfları üzerinden meçhul râvi profili, meçhullüğün belirlenmesinde başat bir kriter olan rivayet azlığı meselesinin hicrî dördüncü asırdaki iz düşümü ve son olarak da bu mesele bağlamında Ukaylî'nin alana sunduğu terminolojinin tetkiki gibi konulara odaklanacaktır. Bu hedef doğrultusunda öncelikle *Kitâbü'd-Du'afâ* isimli eserdeki meçhul olarak nitelenen râviler tespit edilmiştir. Sonrasında “rastgele amaçlı örnekleme yöntemi” (random sampling) kullanılmış ve bulgular çeşitli tablolar yardımıyla görselleştirilmiştir. Bu amaç ve yöntemle meçhul râvi anlayışının hicrî dördüncü asırdaki gelişimine ilişkin çıkarımlar yapılacaktır.

1. Meçhul Râvi Değerlendirmeleri Dinamik mi yoksa Statik mi?

Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ* isimli eserini hicrî dördüncü asrın başında kaleme almıştır. 2105 râviyi incelediği bu eserinde meçhul râvi biyografilerine de yer verir. Tenkit edilen râvi sayısı arasında %9'luk bir dilime karşılık gelen meçhul râvi sayısı 198'dir. Ukaylî'nin bu tespiti meçhul râvi alanına büyük katkı sağlamıştır. Zira hicrî üçüncü asrın öne çıkan münekkitlerinden Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), İbnü'l-Medîni (ö. 234/848-49), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Ebû Zür'a (ö. 264/878) gibi isimlerin meçhul râvi tespitleri çerçevesinde ortaya koydukları rakam ile Ukaylî'nin tespit ettiği rakam birbirine yakındır.⁷ Ukaylî'nin nicelik bakımından

7 Hicrî üçüncü asırda İbnü'l-Medîni'nin meçhul râvi tespitlerine katkısı 108 râvi, Ahmed b. Hanbel'in 186 râvi ve Ebû Zür'a'nın 125 râvi şeklinde özetlenebilir. Mezkûr yüzyılda münekkitlerin cehâlet terminolojisine katkısını nicelik ve nitelik bakımından ele alıp mukayese eden bir çalışma için bk. Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve*

azımsanamayacak düzeydeki râvi grubu tespiti, meçhul râvi anlayışının hicrî dördüncü asırdaki gelişimini güçlü bir şekilde açıklar mahiyettedir.

Ukaylî, hicrî dördüncü asırda meçhul râvi tespitine aktif şekilde devam etmiştir. Kitabına dahil ettiği mezkûr râvi grubunun çoğu, onun selefi olan münekkitler tarafından değerlendirilmeye tabi tutulmamıştır.⁸ Yaptığı birkaç atıf dışında 198 meçhul râvi hakkında daha önce herhangi bir değerlendirme yapıldığı görülmez. Yahyâ b. Maîn, Buhârî (ö. 256/870) ve Ebû Hâtim'in (ö. 277/890) birkaç değerlendirmesi bunun istisnasıdır.⁹ Bu durum, hicrî dördüncü asrın başlarında tenkit süzgecinden geçmemiş rivayet malzemesinin bulunduğunu sarıh bir şekilde göstermektedir. Münekkitlerin üstlendiği ricâl tenkit faaliyetinin niteliğine dair fikir veren bu tespit, Ukaylî'nin meçhul râvi tayininde aktif rol alan bir isim olduğunun güçlü bir göstergesidir.

Ukaylî'nin atıflarının izi sürülerek hicrî dördüncü yüzyılda meçhul râvi tespitlerinin içtihadî bir yöntemle yapıldığı söylenebilir. Zira yaşadığı yüzyıldan önce vefat etmiş söz konusu râvilerin meçhul olduğu kanaatine ya hocalarından tevarüs etmiş bir bilgi ya da birtakım veriler ışığında Ukaylî'nin kendi içtihadı ile varmış olması beklenir. Ancak onun, kendisinden önceki münekkitlere diğer ricâl değerlendirmelerinde sıklıkla atıfta bulunurken meçhul râvi tespitlerinde aynı yöntemi uygulamaması dikkat çekicidir.¹⁰ Buhârî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'e yaptığı iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıdaki atıflar bunun istisnasıdır.¹¹ Tasvir edilen bu tablo, Ukaylî'nin kendi ölçütleri çerçevesinde aktif bir şekilde meçhul râvi tespiti yaptığını teyit eder. Bu tespit ricâl tenkidinin hicrî dör-

Meçhul Râviler, 201, 218, 227-231, 270.

8 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/35, 53, 57, 65, 128, 235, 243, 252.

9 Ukaylî'den önce Yahyâ b. Maîn, Buhârî ve Ebû Hâtim gibi ricâl uzmanlarının değerlendirme yaptığı meçhul râvilere örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/33, 2/19, 85, 3/53, 89, 195, 397, 4/104.

10 Macit Karagözoğlu, Ukaylî'nin hicrî ilk üç asır münekkitlerine pek çok atıfta bulunduğunu ifade eder. Ukaylî râvi biyografilerinde kendisinden önce yaşamış münekkitlerin görüşlerine %65'lik bir oranda başvurmuş, %35'lik kısımda ise herhangi bir münekkitde atıfta bulunmamıştır. Bahse konu tespit hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 128-129.

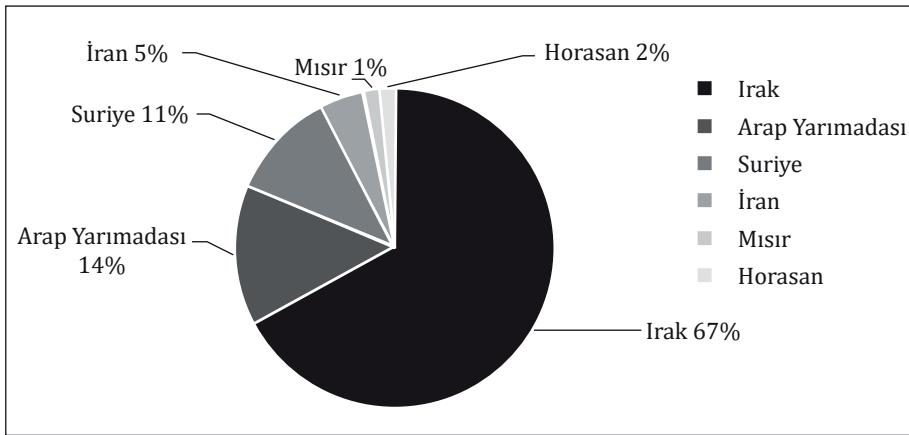
11 Ukaylî, münekkitlere isnadlı bir şekilde atıf yapmıştır. Buna göre o, Buhârî'nin cehâletle ilgili değerlendirmelerine Adem b. Huvârî vasıtasıyla ve Ahmed b. Hanbel'in tespitine oğlu Abdullah vasıtasıyla ulaşmıştır. Râvi biyografileri için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/157, 3/168, 4/410.

düncü asrın başlarında dahi halen canlılığını koruduğu ve münekkitlerin içtihadlarına açık bir faaliyet sahası olduğu görüşü ile uyum arz eder.¹²

2. Meçhul Râvi Profili: Bölge Dağılımı ve İsnadlarının Karakteristiği

Hadis usûlü eserleri üzerinden meçhul râvi okuması yapan bir araştırmacının “meçhul râvi” kimdir sorusuna bulacağı ilk cevap, onun âlimler arasında tanınmayan ve bir ihtisas alanı olarak hadis ilmiyle ilgilenmeyen bir kimse olduğudur. İlk üç asırda etkin olan bu râvi grubu aynı zamanda isnadın önemli kısmında yer alır. Genel itibariyle meçhullerin yoğunlaştığı bölgeler ve rivayetlerin karakteristiği bağlamında hoca-talebe ilişkileri, rivayet metodu gibi konulara yoğunlaşarak meçhul râvilere dair bir profil çizilebilir. Çıkarılan bu kesit, bir taraftan Ukaylî’den önceki ricâl uzmanlarının tespit ettiği meçhul râvi grubunun ayırt edici özellikleri ile mukayese edilecek diğer taraftan bahse konu veriler ricâl tenkidi ve hadis tarihi ile ilgili tespitler ışığında değerlendirilecektir.

Ukaylî’nin tespit ettiği meçhul râvilerin -eserinde açıkça zikrettiği haliyle- bölge dökümü yapıldığında sırasıyla şu üç bölge dikkat çekmektedir: Irak Bölgesi, Arap Yarımadası ve Suriye Bölgesi. Bu durum aşağıdaki grafikte daha net bir şekilde görülebilir:

Tablo 1: Meçhul Râvilerin Bölgeleri

12 Bahse konu görüş için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 129.

Grafiğe göre meçhul râviler dinî merkez olma özelliğini haiz Arap Yarımadası'nda Mekke-Medine'de, Irak havzası'nda ilmî açıdan cazibe merkezi olan Kûfe ve Basra'da, Suriye Bölgesi'nde ise Şam kentinde yoğunluk göstermektedir.¹³ Bu veriler hicrî üçüncü asır ricâl uzmanlarının tespit ettiği meçhul râvilerin bölgesel dağılımıyla da uyumludur.¹⁴ Buna göre meçhul râviler erken dönemde ilim merkezi olan bölge ve şehirlerde yoğunlaşmaktadır.

Bu durum pek çok açıdan yorumlanabilse de meçhul râvilerin yoğunlaştığı ilk üç nesil ve coğrafyaları dikkate alındığında tabii bir seyrin göstergesidir.¹⁵ Hadis ilmiyle düzenli bir şekilde ilgilenmeyen bir râvi grubunun varlığından hicrî ikinci asrın sonlarına kadar bahsetmek mümkündür. Sayıca farklı oranlarda olsa da tabiîn ve etbâu't-tâbiîn ve tebeu'l-etbâ neslindeki varlıkları da bu durumu teyit eder.

Konunun bir diğer yönü, Ukaylî'nin meçhul olarak nitelediği râvilerin yer aldığı isnadların genel karakteristiğidir. Burada telif üslubunun bir yansıması olarak meçhul râvilerin hadislerine yer vermesi,¹⁶ çalışmanın hedefine ulaşmasında kolaylaştırıcı bir işlev olmuştur. Meçhul râvilerin hoca-talebe bağlamında aktarım ilişkisine bakılmış ve Ukaylî'nin rivayetlere ilişkin ifadeleri incelenmiştir.

Hadis usûlü eserlerinde temelde sekiz başlıkta bilgi alma ve aktarma yönteminden bahsedilir.¹⁷ Meçhul râvilerin rivayetleri tahammül ve

13 Bu dağılım bölgelerin yoğunluğunu esas alarak yapılmış çalışmalar ile uyum arz eder. Karşılaştırmak için bk. Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 185-186.

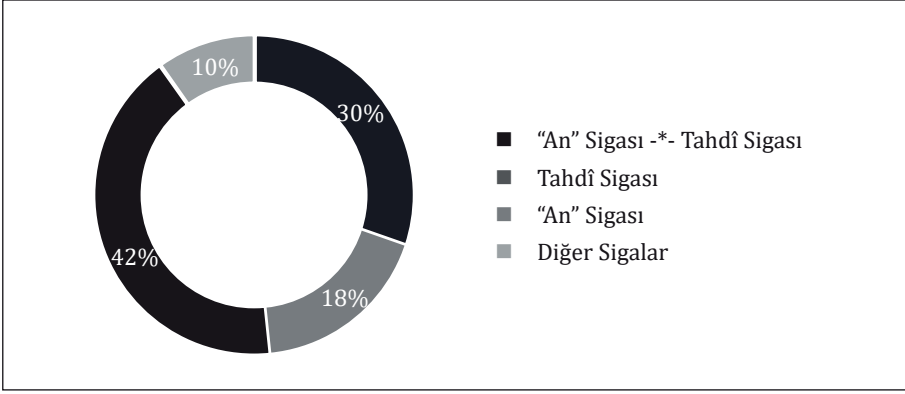
14 Çalışmada 480 meçhul râviden oluşan örneklem grubunun bölgelere göre dağılımı şu şekilde verilmiştir: %51 Irak Bölgesi, %24 Arap Yarımadası, %12 Suriye Bölgesi. Köktaş- Yıldız, "Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler", 186.

15 Meçhul râvileri yoğunlaştıkları şehirler bakımından ele alırken tabaka unsurunu göz önünde bulunduran çalışmalar için bk. Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*, 127; Topgül, *İsnâdı Okumak*, 126-133 Topgül, meçhulleri bahse konu yöntemle ele almanın yanında meçhullerin hoca ve öğrencilerinin bölge/şehirlerini de dikkate alarak alana katkı sunmuştur.

16 Ukaylî, İbn Hibbân ve İbn Adî gibi ricâl uzmanlarının râviler hakkındaki hükümlere mesned teşkil eden hatalı rivayetlere yer vermesi ortak bir telif üslubunu akla getirir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 124-127.

17 Klasik ve modern hadis usûlü kaynaklarında semâ, kıraat, icâzet, münâvele, mükâtebe, i'lâm, vasiyyet ve vicâde şeklinde zikredilen hadis eğitim ve öğretim metotları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 128-236; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 264-274; Ahmet Naim Bey Babanzâde, *Hadis Usûlü ve İstilahları*, 393-441; Koçyigit, *Hadîs Usûlü*, 235-261; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 55-104.

eda yöntemlerinin hangisiyle naklettiği hadis tarihi bilgileri zemininde yorumlanabilir.¹⁸ Bu çalışmada, meçhul râvilerin hoca ve talebeleri arasındaki bilgi aktarımı, rivayet sîgalarının tespitiyle ele alınmıştır. Ukaylî'nin rivayetlerine yer verdiği 60 meçhul râviden aktarılan isnad grubu rastgele örneklem olarak seçilmiştir. İsnadlarda meçhullerin bir üst nesli olan hocaları ve bir alt nesli olan öğrencileri arasındaki rivayet usûlü incelenmiştir. Zikredilen bu konuları grafikte şu şekilde görmek mümkündür:

Tablo 2: Aktarım İlişkisine Göre Meçhul Râviler

Grafikte râviler arası aktarımların "tahdîs" sîgası ve "an" sîgası etrafında gerçekleştiği görülür.¹⁹ Meçhul râvinin hoca ve talebe konumundaki kişilerle aktarım ilişkisine daha yakından bakıldığında, seçilen örneklem %30'unun hem hoca hem de talebesiyle tahdîs sîgasıyla, %18'inin hoca ve talebesiyle "an" sîgasıyla, %42 gibi hayli dikkat çekici bir râvi grubunun hocası ile "an" sîgası öğrencisi ile tahdîs sîgasıyla bilgiyi aldığı görülür.

Grafikte çoğunluğu temsil eden rivayet üslubu, meçhul râvilerin hocası ile "an" sîgası, öğrencisi ile tahdîs sîgası ile aktarım ilişkisi şeklindedir. Râvilerin yaşadıkları zaman dilimi ve coğrafyanın belirlenmesi ya da kullanılan lafızların tekillik-çoğulluk bakımından incelenmesi kuşkusuz

18 "Rivayet sîgaları üzerinden bir hadis tarihi okuması yapılabilir mi?" gibi önemli bir soruyu merkeze alan bir çalışma için bk. Topgül, 31-98.

19 Burada "tahdîs sîgaları" ifadesi ile "haddesenâ, haddesenî" gibi semâya delâlet eden rivayet lafızları kastedilmektedir. Rivayet lafızlarını delalet ettikleri metotlarla birlikte gösteren bir liste için bk. Çakan, *Hadîs Usûlü*, 60-63.

birden fazla yoruma imkân sağlayabilir.²⁰ Ancak sadece rivayet üslubunun “an” sîgasından tahdîs sîgasına doğru salınımı bile hadis ilminin gelişim seyri ile yorumlanabilir mahiyettedir. Zira bu tablo sistemli rivayetten sistemli rivayete geçişin iz düşümü olarak okunabilir.

Grafikte meçhul râvilerin bir üst nesil olan hocaları ile hadis aktarım ilişkisinin çoğunlukla “an” sîgası ile yapıldığı görülür. Bu üslup, hadis tarihindeki sistemli hadis rivayeti bağlamında yorumlanabilse de yine hadis usûlünde “an” sîgasının yüklendiği işlev, inkitâ şüphesini akla getirmektedir. Klasik hadis usûlü eserlerinde yer alan anlatılar, mürsel ve müdellis râviden aktarılanların bir kısmının, ittisal-inkitâ bakımından münkatı’ özelliğe sahip olduğunun altını çizmiştir.²¹ Gerek hadis usûlünde “an” sîgası etrafında ortaya konulan anlatılar gerekse meçhullerin yer aldığı isnadların karakteristiğine ait bulgular²² ve meçhul râvilerin Ukaylî’nin eserinde yer alması, râvinin tanınmamasının bir kusur olduğu kabulüne mesned teşkil edebilecek unsurlardır. Bahsi geçen kabulün, erken dönemin meçhul râvi pratiğinin tamamını kapsayıcı düzeyde olmasa da belli kesit için yapılmış isabetli bir tespit olduğu söylenebilir.

Meçhul râvilerin yer aldığı isnadların karakteristiğine yönelik işaret edilmesi gereken bir başka konu aile isnadlarıdır.²³ Ukaylî’nin aktardığı 198 isnada göre meçhul râvilerin %10,6’sı arasında aile içi bilgi aktarımı gelişmiştir.²⁴ Hayli yüksek gözükten bu oran, dede, baba, anne ve amcasından nakleden meçhul râvileri ihtiva eder. Akrabalık ilişkisi ile bilgi aktarımının yapılması, sistematik rivayet dönemine geçilmeden önce doğal bir durum olarak görülür.²⁵ Nitekim kurumsallaşma ve ilim halkaları yaygınlaşmadan önce hadis aktarımının aile içi irtibatları yoluyla gerçekleşmesi

20 Meçhul râvilerin aktarım yöntemlerini yaşadıkları zaman dilimi ile detaylı bir şekilde ele alan bir çalışma için bk. Topgül, *İsnâdı Okumak*, 139-141.

21 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, 61.

22 Meçhul râvilerin yer aldığı isnadların karakteristiğini ele alan bir çalışma için bk. Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*, 99-103.

23 Bu çalışmada kavramın “babadan oğula ve toruna; amca, teyze ve haladan yeğenlere geçen rivayetler” manası esas alınmıştır. Aile isnâdının tanımı ve kapsamı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, 19-28.

24 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 1/57, 65, 2/82, 146, 273, 350, 3/168, 433, 4/74, 155, 294, 343.

25 Erken dönem hadis rivayet tarihini sistemli hadis rivayeti açısından ele alan çalışma için bk. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, 31-43.

beklenen bir durumdur. Meçhul râvi çerçevesinde bu tablo, düzenli hadis rivayetinde bulunmanın râvinin tanınırlığında etkisini ortaya koyması açısından önemlidir.

Ukaylî'nin aktarımları meçhul râvilerin rivayetleri bağlamında incelendiğinde temas edilmesi gereken bir diğer konu da rivayet miktarındaki azlıktır. Ukaylî'nin eserini telif üslubu, biyografisine yer verdiği râvilerin rivayetlerine örnek vermek şeklindedir. Meçhul râvi biyografilerinde ise çoğunlukla tek bir rivayeti örnek vermekle yetinir.²⁶ Bu durum, râvinin tanınmaması ile çok fazla rivayeti olmaması arasındaki ilişkiye ışık tutabilir. Başka bir deyişle zaten hadis rivayeti ile tanınmayan bu kişilerin meçhul olarak nitelenmesi aynı zamanda bir sebep-sonuç ilişkisini de göstermektedir.

Meçhul râvilerin rivayetleri bağlamında temas edilmesi gereken bir diğer önemli nokta, râvilere ait nakillerin zayıf nitelikte olmasıdır. Bu durum eserin telif amacı ile değerlendirildiğinde daha anlaşılır bir hal alacaktır. Zira Ukaylî, ricâl tenkidine tabi tuttuğu meçhul râvilerin rivayetlerini merkeze alarak bir eleme/seçki yapmış ve rivayetlerinin mütâbî olmayan râvileri incelemiştir. Eserinin tam adı bu işleyişe işaret etmektedir: "*Kitâbü'd-Du'afâ ve men nüsibe ile'l-kezibi ve vad'i'l-hadis ve men ğalebe alâ hadîsihî el-vehmü ve men yütthemü fî ba'di hadîsihî ve meçhulin ravâ mâ lâ yütâbe'u aleyhi ve sâhibi bid'atin yağlû fihâ ve yed'û ileyhâ ve-in kânet hâluhû fî'l-hadisi müstakîmeten*". Adından da anlaşılacağı üzere gerek *Kitâbü'd-Du'afâ*'daki meçhul râvi sayısı gerekse yapmış olduğu izahlar Ukaylî'nin sistemdeki tüm meçhul râvileri zikretmek gibi bir amaç gütmeyeceğini göstermektedir. Buna göre, meçhul râvilerden aktarılan nakillerin bir kısmının -mütâbî olmayanların- sıhhat bakımından zayıf olduğu açıktır. Ne var ki kendisinden önceki ricâl uzmanlarının uygulamaları, eserinin mahiyeti ve üslubu dikkate alındığında meçhul râvilerin tamamıyla ilgili kapsamlı bir çıkarım yapmak isabetli değildir.

3. Tanınırlık Üzerine Bir Kriter: Rivayet İşiyile Düzenli Uğraşmak

Meçhul râvi anlayışının gelişim seyrine Ukaylî'nin katkısını doğru bir şekilde konumlandırmak için yaşadığı yüzyılın öncesine bakılmalıdır.

26 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, 1/176, 224, 234, 2/13, 22, 64, 3/80, 100, 205, 4/74, 104, 198.

Hicrî ilk iki yüzyılda meçhul râviye ilişkin anlayışın mahiyetine yönelik genel ve kapsayıcı yargılarda bulunmak güçtür. Söz konusu dönemde bir anlayışın nüveleri olabilecek örnekler bulunup bazı çıkarımlar yapılabilir. Hicrî üçüncü yüzyıla gelindiğinde ise İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a gibi ricâl uzmanlarının meçhul râvi anlayışının teşekkülünde başı çektiği görülür. Bahsi geçen ricâl uzmanları, kendilerine selefleri veya çağdaşlarından herhangi bir bilginin tevarüs etmediği "rivayet azlığı/öğrenci sayısı azlığı" gibi aynı zamanda düzenli hadis rivayeti işiyle ilgilenmemeye işaret eden özelliklere sahip râvilere "meçhul" şeklinde ilmî bir kimlik biçmişlerdir. Bu da hicrî üçüncü yüzyılda meçhul râvi anlayışının teşekkül ettiği anlamına gelir.²⁷

Ukaylî'nin râvi değerlendirmelerindeki tavrı, hicrî üçüncü asırda teşekkül eden meçhul râvi anlayışını nerden nereye taşıdığına ilişkin fikir sunar. Onun henüz tenkide tabi tutulmamış râvilere yönelik tutumu, kendisinden önceki münekkitlerden farklı değildir. O, kendinden önce herhangi bir değerlendirme yapılmamış ve çağdaş olma ihtimali olmayan bu râvi grubuna ilmî bir kimlik tayin etme işini üstlenmiştir. Bu ameliyeyi gerçekleştirirken esas aldığı önemli kriter, rivayet işi ile düzenli uğraşma anlamına gelen hadis rivayet etmekle tanınmadır. Yine bahse konu 198 meçhul râvi daha yakından incelendiğinde birden fazla rivayeti olan râvi neredeyse yok gibidir. Eserindeki meçhul râvi biyografilerinde kullandığı üslup bunu açık bir şekilde teyit etmektedir. Nitekim o, râvilerin çoğunu "ليس مشهور بالنقل"²⁸, "مجهول بالنقل"²⁹ şeklinde nitelemiştir.³⁰ Tanınmayı bir ilmî mesaî bağlamında ele alan Ukaylî'nin üslubu, meçhul râvi anlayışının daha sarıh ve somut ifadelerle dönüşmüş halidir.

Bu yöntemin kullanımı hicrî üçüncü asrın sonları ve dördüncü asrın başlarına kadar götürülebilir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere bahsi geçen kriterin varlığı Ukaylî'nin kulağına çalınmıştır. Zira araştırmalar, selefleri olan Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim gibi

27 Konuya ilişkin tespitler için bk. Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*, 160-252.

28 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/176, 234, 252, 2/3, 13, 19, 23, 31, 3/64, 100, 157, 162, 173, 181, 4/65, 102, 104, 135, 152, 198.

29 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/44, 48, 56, 59, 4/51, 242, 246, 363, 404.

30 Hamâm, Ukaylî'nin terminolojisinde yer alan "بالنقل" ifadesine yüklenen anlamı "hadis rivayeti ve nakli" şeklinde tayin eder. Ayrıntılı bilgi için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/607.

ricâl uzmanlarının meçhul râvi tespitinde öğrenci sayısını/rivayet azlığını önemli bir ölçüt olarak kullandığını gösterir. Buna göre kendinden önce teşekkül eden bir ölçütün takipçisi olan Ukaylî, meçhul râvi anlayışında da bahse konu ilmî geleneğin bir parçası olmuştur.

4. Açık/Sarih Terminolojiye Doğru

Ukaylî, kendisinden önceki terminolojiyi kullanmanın yanı sıra râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere farklı terimlere de başvurmuştur. Öncelikle konu ile ilgili kullandığı terminolojiyi genel hatlarıyla şu şekilde belirtmek mümkündür:

”مجهول“³¹, ”مجهول في الرواية“³², ”مجهول في النقل/ بالنقل“³³, ”شيخ مجهول“³⁴, ”مجهول بنقل الحديث“³⁵, ”مجهول في النسب والرواية“³⁶, ”ليس بمشهور بالنقل“³⁷, ”إسناده مجهول“³⁸, ”إسناد مجهول فيه نظر“³⁹, ”لا أدري من هو“⁴⁰, ”ليس معرّوف ولا يعرف بالنقل“⁴¹, ”ليس معرّوف في النقل“⁴², ”ليس بالمعروف بالنقل“⁴³, ”لا يعرف بنقل الحديث“⁴⁴, ”لا يعرف بالنقل“⁴⁵, ”ليس له رواية“⁴⁶.

Ukaylî'nin meçhul râviyi nitelemek üzere kullandığı formlar, kendinden önceki münekkitlerin temel kullanımlarını yansıtmaktadır. Onun cehâletle ilgili terminolojiye katkısı, zaten hicrî üçüncü asırda teşekkül etmiş bir faaliyetin alanını genişletmek/zenginleştirmektir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla meçhul râviyi nitelemek üzere bazen ”لا أدري“⁴⁰, ”لا يعرف“⁴¹, ”لا يعرف بنقل الحديث“⁴⁴,

31 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/23, 35, 53, 65, 80, 100, 130, 3/3, 4, 89, 486, 4/146.

32 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/33, 166, 224, 292, 2/144.

33 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/65, 176, 224, 234, 243, 2/3, 13, 21, 98, 3/53, 271.

34 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/128, 2/161.

35 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/146, 2/143, 213, 230, 238, 327, 340, 341, 3/89, 127, 201, 4/203.

36 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/237, 324, 3/224, 448, 4/19, 62.

37 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/242, 2/329, 3/44, 56, 4/51, 242, 246, 363.

38 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/90, 433, 450, 4/147, 229.

39 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/151.

40 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/384.

41 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/252.

42 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/56.

43 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/220.

44 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/93, 3/276, 4/31, 94.

45 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/252, 3/169, 4/205, 246, 258, 432.

46 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/162, 3/154.

” gibi yalın,⁴⁷ bazen de “شيخ لا يعرف”, “شيخ مجهول”, “إسناده مجهول” mürekkep kullanımlara müracaat etmiştir.⁴⁸ Tüm bu veriler, onun meçhul râviyle ilgili ricâl terminolojisine önceden kazandırılmış lafızları kullanımı ile cehâlet lafızlarının yaygınlaştırıcısı olma misyonu üstlendiğini göstermektedir.

Ukaylî, râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere bazen cehâletle ilgili lafızları art arda kullanarak manayı pekiştirmiş, vurguyu arttırmıştır. Örneğin Abdülhumeyd b. Yusuf hakkında “ليس مشهور بالنقل، مجهول”, Hüseyin b. Süleyman isimli râvi ile ilgili “مجهول، لا يتابع على حديثه هذا وليس بمعروف ولا يعرف بالنقل” lafızlarını, Şamlı Ebû Süfyân hakkında ise “مجهول لا يعرف” formunu kullanmıştır.⁴⁹ Râvinin tanınmadığını ikili formlarla ifade etmek hicrî üçüncü asırda İbnü'l-Medîni⁵⁰ ve Ebû Hâtim⁵¹ gibi isimlerin terminolojilerinde de yer almaktaydı. Ukaylî az da olsa bu üslubuyla seleflerinin vazettiği terminolojiye gönderme yapar.

Ukaylî'nin kendinden önce vazedilen cehâlet lafızlarının kullanımını yaygınlaştırdığı bir diğer form, “إسناده مجهول” terimidir.⁵² İmam Şâfiî'nin hicrî ikinci asrın sonunda isnadın vasfı olarak kullandığı “إسناده مجهول” râvinin isnadında bir veya birkaç kişinin meçhul olduğuna işaret etmektedir.⁵³ Mezkur lafız, hicrî üçüncü asırda İbnü'l-Medîni, Buhârî ve Ebû Hâtim gibi ricâl münekkitleri tarafından kullanılarak terminolojiye yerleşmiştir.⁵⁴ Hicrî dördüncü yüzyılın başında Ukaylî “إسناده مجهول” lafzını bazen Buhârî'ye atıf yaparak aynen tekrar etmiş⁵⁵ bazen de herhangi bir münekkidi referans göstermeden⁵⁶ kullanmıştır.

Ukaylî, hicrî dördüncü asırda cehâlet ıstılahları ile mervîdeki kurlara delalet eden lafızları birlikte kullanmıştır. Hicrî üçüncü asır mü-

47 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/23, 35, 2/31, 126, 3/3, 89, 151, 384, 4/164.

48 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/128, 191, 2/161, 286, 323 3/68, 90, 168, 319, 4/147.

49 Sırasıyla bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/44, 1/252, 1/155.

50 Örnek için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/388, 6/69, 10/105, 307, 12/221.

51 Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/193, 233, 251, 254, 3/82, 186, 262.

52 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/433, 450, 4/147, 229.

53 Örnek için bk. Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsar*, 3/213.

54 Örnek için bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 1/82, 343, 2/140, 147, 149, 4/29, 191; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/103; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/330, 12/304.

55 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/140, 168.

56 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/286, 3/90, 433, 4/147, 229.

nekkitlerinde farklı ıstılahların cehâlet lafızlarıyla kullanılmasına rağmen Ukaylî'nin tekrar eden kullanımları dikkat çekicidir. Örneğin râvi hakkında "جهول" lafzı birlikte "الحديث", "حديثه منكر غير محفوظ", "لا يتابع على حديثه", "حديثه غير محفوظ" gibi kullanımlara sık sık müracaat etmiştir.⁵⁷ Ukaylî'nin bu ıstılahları niçin birlikte kullandığına dair müstakil bir açıklamasına tesadüf edilmemiştir. Ancak eserinin ismi bu kullanımları bir araya getirme sebebi hakkında fikir vermektedir. Nitekim o *Kitâbu'd-Du'afâ* adlı eserinde rivayetinin mütâbiî bulunmayan meçhul râvilerden seçki yapacağına şu ifadelerle işaret etmektedir: "ve meçhulin ravâ mâ lâ yûtâbe'u aleyhi...". Eserin tafsilatlı adlandırılması, söz konusu "جهول بالنقل، حديثه غير محفوظ / مجهول بالنقل، حديثه غير محفوظ، ولا يعرف إلا به" gibi lafızların ıstimalinin nedenini ortaya koyan önemli veridir.⁵⁸

Hicrî ilk üç asırda genel olarak ricâl tenkit terimleri, özelde ise cehâlet terminolojisi teşekkül etmiş olsa da sonraki dönem münekkitle yeni formlar oluşturarak ricâl tenkit ilminin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Hicrî dördüncü asırda Ukaylî'nin vazettiği cehâlet lafızlarından birisi de "جهول بالنقل / مجهول في النقل" ifadeleridir.⁵⁹ Eserinde, bir râvinin tanınmamasını ifade etmek üzere önceden vaz edilmiş formlara yeni ilaveler yaparak müstakil yeni lafızlar oluşturmuştur. Örneğin; "جهول", "ليس مشهور" gibi önceden vaz edilmiş temel lafızlar "في النسب والرواية", "بنقل الحديث", "بالنقل" lafızlarını ilave ederek genelde cerh-ta'dîl ilmine özelde cehâlet terminolojisine katkıda bulunmuştur. Esas aldığı hocalarının kullanımlarına ilave ederek vazettiği "جهول بالنقل", "ليس مشهور بالنقل", "جهول في النسب والرواية" gibi formlar ile Ukaylî, cehâletle ilgili kısa lafızların ihtiva ettiği anlamı belirlemeye yardımcı olacak kullanımları bir araya getirmiştir. Bunun yanı sıra râvinin hadis ilmiyle yeter derecede ilgilenmediğini gösteren bu açık ifadeler, hicrî beşinci asırda Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) kaleme aldığı *el-Kifâye* isimli eserinde meçhul râvi tanımının önemli bir unsuruna dönüşecektir.⁶⁰ Yukarıda da temas edildiği üzere Ukaylî, râvinin tanınmamasını ifade

57 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/23, 33, 35, 57, 65, 2/22, 82, 85, 123, 126, 3/56, 60, 64, 89, 157, 4/43, 46, 117, 155.

58 Örnek olmak üzere bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/65, 2/21, 3/80, 100, 181, 205, 215, 4/355.

59 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/65, 166, 176, 2/163, 176, 197, 3/357, 362, 364, 4/149, 152.

60 Hatîb'in tanımına göre meçhul râvi "Hadisçilere göre meçhul râvi, hadis tahsili ile meşhur olmamış, âlimlerin tanımadığı ve rivayet ettiği hadisi sadece tek bir yolla bilinen [tek râvisi olan] kimsedir." şeklindedir. Tanım için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*,

ederken kullanılan en kapsamlı ve teknik form olan “مجهول” terimini “في النسب” ve “والرواية” ile terkiib ederek “مجهول” terimine yüklediği mana hakkında fikir vermektedir.

Ukaylî'nin vazettiği مجهول بالنقل / مجهول في النقل lafızlar, meçhul râviyi tavsif ederken sıklıkla müracaat ettiği kullanımlar arasındadır. Temel vasıf olan “مجهول” teriminin yanında “بالنقل” veya biraz daha açık formu olan “بنقل” ifadelerinden râvinin rivayet işi ile uğraşmadığını ve muhaddisler nezdinde tanınmış biri olmadığını anlamak mümkündür. Onun söz konusu lafızlara yüklediği manayı netleştirebilmek için müracaat edilecek bir diğer veri, diğer münekitlerin Ukaylî'nin meçhul olarak tavsif ettiği râviler hakkındaki görüşleridir. Mezkûr lafızlarla nitelenen râviler incelendiğinde kimi râviler hakkında ilk kez ricâl değerlendirmesinde bulunan münekidın Ukaylî olması dikkat çekmektedir. Buna ilaveten sonraki dönemin önemli iki ricâl tenkit otoritesi Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) çoğu meçhul râvi biyografisinde Ukaylî'nin görüşlerine yer vermekle yetinmişlerdir.⁶¹

Hicrî ilk üç asır ricâl münekitlerinin bu râvilerle ilgili herhangi bir yorum yapmaması, onların hadis rivayetinde meşhur ve tanınır biri olmadıkları noktasında ikincil bir veri olarak görülebilir. Bu râvilerin bir başka ortak özelliği ise genellikle tek öğrencili kimseler olması, bazısının da meçhullerden rivayet hususunda dikkat edilmesi gereken bir isim olan Bakıyye b. el-Velîd'in (ö. 197/812) hocalarından olmalarıdır. Örneğin “مجهول بنقل الحديث” lafzıyla değerlendirilen Süleyman b. Ca'fer el-Esedî⁶² ve Sabbâh b. Mücâlîd⁶³ yukarıda zikredilen vasıfları haiz meçhul râvilerdir.

Ukaylî, nadir de olsa birden fazla öğrencisi olan râviler hakkında مجهول بالنقل / مجهول في النقل lafızlarını istimal etmiştir. Ne var ki bu râvilerin ikiden fazla öğrencisi olsa da rivayetlerinin az olduğu ifade edilmiştir. Örneğin; beş öğrencisi olan Abdulvâhid b. Süleym hakkında Ukaylî “مجهول في النقل”⁶⁴ de-

1/244-245.

61 Örnek için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/166, 243, 252, 2/139, 31, 3/70; Karşılaştırmak için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/352, 503, 523, 540; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/70, 183, 361, 4/174.

62 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/123.

63 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/213.

64 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/53.

ğendirmesini yapmıştır. İbn Maîn “ضعيف”⁶⁵, Ahmed b. Hanbel de “أحاديثه موضوعة”⁶⁶ diyerek İbn Süleym’i cerh etmişlerdir. Gerek kendisinden önceki münekkitlerin tenkitleri gerekse râvinin öğrenci sayısı göz önünde bulundurulduğunda Ukaylî’nin söz konusu lafızla neyi kastettiğini anlamak zorlaşmaktadır. İbn Adî, *el-Kâmil* isimli eserinde Abdolvâhid b. Süleym hakkında İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in görüşlerini aktarır.⁶⁷ Onun kendi görüşünü ise “قليل الحديث” şeklinde ifade etmesi, Ukaylî’nin “مجهول في النقل” lafzına yüklediği manayı anlamaya yardımcı olmaktadır.

İlk defa Ukaylî tarafından kullanılmaya başlanan “مجهول في النسب والرواية” formu, onun 7 değerlendirmesinde yer almıştır. Genel cehâlet kullanımları arasında “مجهول في النسب والرواية” lafzının istimali mütevazı bir orandadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ukaylî, Abdullah b. Bekkâr el-Eş’arî, Abdurrahman b. Bişr, Abdurrahman b. Yusuf, Ali b. el-Cend, Kuteybe b. Saîd et-Teymî, Muhammed b. Eş’âs ve Muhammed b. Humeyd gibi râvilerle ilgili “مجهول في النسب والرواية” lafzını kullanmıştır.⁶⁸ Her ne kadar az bir kullanıma tekabül etse de Ukaylî ile terminolojiye giren “مجهول في النسب والرواية” formunun kullanıldığı anlamın tespiti gerekmektedir.

Bir münekkidin ıstılahları hangi anlamda kullandığı ile ilgili müraعات edilecek ilk kaynak kendi açıklama ve ifadeleridir. Ukaylî’nin cehâlet kullanımları ile ilgili müstakil açıklamasına tesadüf edilmemiştir. “مجهول في” ifadesinde meçhullüğe yüklediği anlamı, ilave ifadelerinden anlamak mümkündür. Ukaylî, “مجهول” terimine “في النسب والرواية” ifadelerini ilave etmek suretiyle râvinin nisbe yani kimliği ve rivayet yönüyle tanınmayışına vurgu yapmıştır. Cehâletle ilgili kelime dağarcığı içinde yer alan bahsi geçen kullanımlar, tanınırlık için râvinin nesebinin saptanması ne ise erken dönem ricâl uzmanları için rivayet işiyle ilgilenmesinin de benzer düzeyde olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda râvinin tanınmayışını üst nesildeki münekkitlerin ıstılahlarını aynen tekrar ederek kullanmakla kavramlardaki süreklilik özelliğinde aktif rol oynamıştır. Ancak kendi kullanımlara nispetle kapalı ve kısa kabul edilebilecek bu lafızlara bazı ilaveler yaparak cehâlet terminolojisinin zenginleşmesini sağlamıştır.

65 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/455.

66 Râvi hakkında değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/455-458.

67 İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/522.

68 Râvi biyografileri için sırasıyla bk. Ukaylî, *ed-Du’afâü'l-kebîr*, 2/237, 324, 351, 3/224, 448, 4/19, 62.

“مجهول في النسب والرواية” formunun Ukaylî tarafından hangi anlamda kullanıldığını tespit etmek için diğer münekkitlerin kanaatleri de araştırılmıştır. Ukaylî'nin bahsi geçen lafızla değerlendirdiği bazı râviler hakkında kendinden önceki münekkitlerin değerlendirme yapmadığı burada zikredilmelidir. Örneğin Abdurrahman b. Bişr el-Katafânî, Abdurrahman b. Yûsuf⁶⁹, Kuteybe b. Saîd et-Teymî ve Muhammed b. Humeyd⁷⁰ ile ilgili kendisinden önceki münekkitler görüş ve kanaat serdetmemiştir. Zehebî ve İbn Hacer gibi müteahhir ricâl alimleri ise bu râvilerde Ukaylî'nin değerlendirme ve açıklamalarını esas almıştır. Ukaylî'nin “مجهول في النسب والرواية” lafzıyla değerlendirdiği bazı râvilerin nadir de olsa diğer münekkitler tarafından tenkit edildiği tespit edilmiştir. Buna Ali b. el-Cend, Muhammed b. el-Eş'as gibi râviler örnek olarak zikredilebilir. Örneklerin genelinden anlaşılacağı üzere Ukaylî'nin “مجهول في النسب والرواية” lafzıyla değerlendirdiği râviler hakkında selevî olan münekkitlerin çoğu sükût etmiştir. Bu tablo aynı zamanda hicrî dördüncü asırda aktif bir şekilde meçhul râvi tespitinin yapıldığını göstermektedir. Keza sonraki dönem alimlerinin Ukaylî'yi aynen tekrar etmeleri de kendisinin râvilerin meçhullüğünü tespitinde belirleyici konumuna işaret kabul edilebilir. İbn Adî'nin Abdurrahman b. Yûsuf hakkındaki “ليس بالمعروف” ifadesi ile Ukaylî'nin râvi için kullandığı “حديثه غير محفوظ ولا يعرف إلا به” lafızlar birlikte düşünüldüğünde râvinin bilinen tek bir hadisi olması, hakkında daha önce bir değerlendirme yapılmaması cehâletle tavsifini zorunlu kılmıştır. Sadece Ukaylî tarafından kullanımına tesadüf edilen “مجهول في النسب والرواية” lafzıyla râvinin kim olduğunun bilinmediği, bunun yanı sıra az hadisinin /öğrencisinin bulunması nedeniyle de hadis ilminde tanınmış birisi olmadığını kastedildiği söylenebilir.

Ukaylî'nin muhtelif ıstılahları cehâletle ilgili lafızlarla terki ederek vazettiği kullanımlar arasında “إسناده مجهول فيه نظر” lafzı da zikredilebilir.⁷¹ İmam Şâfiî ile ilk kullanımını tespit ettiğimiz “isnadda bir veya birkaç râvinin tanınmadığı” anlamına gelen “إسناده مجهول” lafzını, genel olarak cerh lafzı kabul edilen “فيه نظر”⁷² terimi ile kullanmıştır. Söz konusu formu ken-

69 İbn Adî, Abdurrahman b. Yûsuf'u “ليس بالمعروف” şeklinde niteleyerek Ukaylî'ye muvafakat etmiştir. İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/471.

70 Ukaylî, Muhammed b. Humeyd isimli râviyi hadisinin senesinde Muhammed b. Hammâd olarak zikretmiştir. Râvi “men kezebe...” hadisini nakletmiştir. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, 4/62.

71 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, 2/286, 3/450.

72 Hicri üçüncü asırda ricâl münekkitleri tarafından kullanılan “فيه نظر” ıstılahı “Hakkında

disinden önce Ebû Hâtim “هو مجهول فيه نظر” şekliyle kullanmış⁷³ “إسناده مجهول فيه” formuyla ise Ukaylî tarafından istimal edilmiştir. Buradan hareketle Ukaylî'nin yeni formları bir araya getirmek suretiyle cehâlet terminolojisi içinde çeşitliliğe katkı sağladığı söylenebilir. Ukaylî'nin bu lafzı sık kullanmamakla beraber “إسناده مجهول فيه نظر”, “إسناده مجهول فيه نظر” gibi küçük değişikliklerle birkaç râvinin tercemesinde kullandığı tespit edilmiştir. Örneğin; Abdullah b. İsâ ile ilgili “إسناده مجهول فيه نظر”⁷⁴, yine Ömer b. Bistâm hakkında “إسناده مجهول فيه نظر”⁷⁵ lafızlarını kullanmıştır.

Tüm bu verilerden hareketle şu özetlemeyi yapmamız mümkündür:

Ukaylî'nin terminolojisi kendinden önceki münekkitlerden Ebû Hâtim'in kullandığı cehalet lafızları ile mukayese edildiğinde çeşitliliğin daha az olduğu görülür. O, meçhul râvi tenkitlerini belirli başat cehalet lafızları üzerinden yapmaktadır. Ukaylî'nin râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere ortaya koyduyu terminolojiye ilişkin bu değerlendirme, onun herhangi bir katkısı olmadığı anlamına gelmez. Selefleri olan ricâl uzmanlarının kullandığı mezkûr râvi grubunu niteleyen terimlere bazı ilavelerde bulunmuştur. Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür'a çizgisini takip ettiği “لا أعرفه” kullanımına nadir tesadüf edilmiş, İbnü'l-Medîni ile yaygınlaşan cehâletin teknik ifadesi olan “مجهول” lafzını ve bu lafza ilaveler suretiyle vazettiği yeni formlara sıklıkla müracaat etmiştir. Bu yönüyle Ukaylî, meçhul râvi anlayışına delalet eden kavramsal dağarcığını seleflerinin terminolojisi etrafında şekillendirmiştir. Bu verilerden hareketle kendinden önceki münekkitlerin kullanımlarını yaygınlaştırdığı söylenebilir.

Ukaylî, aynı zamanda kendinden önceki yüzyılda kullanılmayan bazı cehalet formlarını terminolojiye kazandırmıştır. Bunlar onun üst nesildeki münekkitlerin kullanımlarına yapmış olduğu ziyadelerle tezahür eden yeni formlardır. Bu formları terkip etmekle başlı başına yeni manalar vazettiği söylenemese de özellikle “مجهول” lafzına yüklenen mana-

şüphe vardır” manasına gelmektedir. Hicrî ilk iki asırda asırda kullanımına rastlanılmayan “فيه نظر” lafzı hicrî üçüncü asırda Buhârî'nin sıkça başvurduğu ifadeler arasında yer alır. Bu asırda Buhârî'nin genellikle metruk râvilere delalet etmek üzere kullandığı mezkûr lafzın, bazen de meçhul râvinin rivayetlerindeki münkerlik alametine işaret etmek için kullanıldığı ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 122; Taş, *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, 288.

73 Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/53.

74 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/286.

75 Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/151.

nın anlaşılmasında önemli rol üstlenmiştir. Ayrıca terkip edilen ıstılahlar önceki teknik kullanımlara göre daha müfesser ancak teknik olma yönü daha zayıftır. Buna karşılık Ukaylî'nin cehâlet terminolojisini temel formlara bazı ilaveler yapmak suretiyle zenginleştirdiği rahatlıkla söylenebilir.

Sonuç

Meçhul râvi tespitlerinde hicrî dördüncü asırla ilgili göz önünde bulundurulması gereken önemli konulardan birisi münekkidin râvinin tanınırlığına kendi içtihadı çerçevesinde karar verdiği'dir. Nitekim konuyu Ukaylî özelinde ele bu çalışma bu sonucu teyit eder mahiyettedir. Bu noktada münekkidin henüz değerlendirmeye tabi tutulmadığı bu râvi grubunun varlığına dikkatler yönelir. Yine söz konusu kimseler hakkında münekkidin nasıl bir süreç işlettiği önem arz eder. Bu süreçte dönemin ricâl uzmanı olan Ukaylî'nin kullandığı birkaç önemli kriter bulunmaktadır. Bahse konu ölçütler râvi hakkında herhangi bir değerlendirme olmaması, rivayet azlığı ve râvinin hadis nakletme işiyle uğraşmaması şeklindedir. Başka bir deyişle münekkit elindeki rivayet malzemesinin tetkiki ile râvinin tanınır olup olmadığına dair bir yargıya varır. Bu yöntem, hicrî üçüncü asır ricâl âlimleri tarafından aktif bir şekilde kullanılmıştır. Hicrî üçüncü asırda ricâl uzmanlarının işlettiği meçhul râvi yaklaşımının aynı mantıkla hicrî dördüncü asırda da işletildiği görülür. Buna göre Ukaylî, meçhul râvi anlayışına yeni bir ölçüt getirme noktasında katkı sunmamış, seleflerinin geliştirdiği kriterlere dayanmıştır. Atıflarla kendini sarıh bir biçimde göstermeyen bu yargıya bahse konu anlayışın kronolojik takibi yapılarak varılmıştır.

Tespit edilen râvi grubunun Irak, Hicaz ve Suriye Bölgeleri'nde yoğunlaştığı görünmektedir. Ukaylî'nin de tespitleri selefi hicrî üçüncü asır münekkitlerinininkilerle aynı doğrultudadır. Bu tablo, hicrî ilk iki asırda ilim merkezlerinde dahi sistemli hadis rivayetiyle ilgilenmeyen kişilerin varlığını göstermektedir. Meçhullerin hoca-talebe ilişkisi bağlamında rivayet metotlarına bakıldığında genellikle "an" sığası ve "haddesena" şeklinde ifade edilen tahdis sığaları kullanılmıştır. Ukaylî meçhul râvi değerlendirmelerinde kendisinden önceki terminolojiyi yansıtmıştır. Buradan hareketle hicrî üçüncü asır terminolojisinin, takip eden yüzyılda ricâl uzmanlarının kullanımlarına yön verdiği söylenebilir. Ukaylî'nin katkısı ise birkaç terkip ve bazı lafızların eklenmesi şeklindedir.

Hadis ve ricâl tenkit tarihini merkeze alarak meçhul râvi konusunu ele alan bilimsel makaleler azdır. Bu çalışma daha sonra yapılacak çalışmalara zemin teşkil edebilir. Zira alanın meraklılarına net, izlemesi kolay bir ölçek oluşturmuştur. Netice itibariyle bu çalışmada meçhul râvi anlayışının hicrî dördüncü asrın başını ilgilendiren yönü Ukaylî özelinde incelenmiştir. Ne var ki mezkûr anlayışın temsilcisi sadece Ukaylî olmadığı için diğer münekkitlerin tespit ve değerlendirmeleri tetkik edilerek farklı bakış açılarının elde edilmesi de mümkündür. Bir ileri araştırma önerisi olarak dördüncü asırdaki diğer ricâl uzmanlarının meçhul râvi anlayışına katkıları benzer soru ve yöntemle ele alınabilir.

Kaynakça

Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri ilk 150 yıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Babanzâde, Ahmet Naim Bey. *Hadis Usûlü ve Istılahları*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*. thk. Mahir Yasin el-Fahl. 2 Cilt. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzi, 1435.

Berâdeî, Abdüssamed b Muhammed. *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*. Riyad: Dâru'l-'Asıme, 2011.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: Câmî'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412.

Coşkun Ersöz, Şule. *Ukaylî'nin Kitâbu'd-Du'afâi'l-Kebîr'i ve Cerh-Ta'dîl Metodu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.

Hamâm, Abdülcevâd. *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fi kabûli'l-hadisî'n-nebevî: dirâase te'sîliyye tatbîkiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2015.

Havva, Muhammed Saîd. "Menâhicü ulemâi'l-cerh ve't-ta'dîl fî mustalâhi'l-mechûl ve alâkatuh fi'l-vuhdân" 31/1 (2004), 62-81.

Hüseyin Hammâd, Nâfiz. "el-Mechûl inde'l-İmâm eş-Şâfiî". *Mecelle-tü'l-bahsü'l-ilmî* 21 (Aralık 2011).

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1371.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisâ-nü'l-Mizân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 7 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1423.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhî nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1434.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atu Dâireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1326.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Ulûmu'l-hadîs li İbni's-Salâh*. thk. Nureddin İtr. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1427.

Karagozöğlü, Mustafa Macit. *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimü musannifî el-kütübi'l-arabiyye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Koçyiğit, Talât. *Hadîs Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2006.

Köktaş, Yavuz- Yıldız, Fatma. "Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râvîler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.

Kuzudişli, Bekir. *Aile İsnâdları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

Kuzudişli, Bekir. *Hadîs Rivayetinde Bağlam Sebebü İrâdi'l-hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım., 2020.

Mâcûnî, Abdulmelik Besfurt b. Zâfir. *el-Mechûl ve mevki'ü'l-İmam et-Tirmizî minhu fi "Câmiihî": dirâse hadisiyye mukârene*. Amman: Dâru'l-Eseriyye, 1439.

Mahmud İbrahim Muhammed, Mina. "İtlâkâtü'l-Cehâle inde'l-İmâmeyn Ebî Hâtim ve Ebî Zür'a er-Râziyeyn fî Kitâbî el-Cerh ve't-ta'dîl (Dirâseten tatbikiyyeten)". *Câmi'atü'l-Ezher* 2/31 (2019), 1493-1592.

Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400.

Muhammed Sabrân el-Endonezî. *el-Metrûkûn ve'l-Mechûlûn ve Mer-viyyâtihim Sünen-i Ebî Dâvûd es-Sicistânî*. Mekke: Câmi'atü el-Melik Abdülaziz, 1396.

Özafşar, Mehmet Emin. "Ukaylî". 42/59. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Sevâleme, Abdullah b. Merhûl. "Melâmihu külliyyeti min menhe-ci'l-Hâfiz Ebî Hâtim er-Râzî fi'l-cerh ve'ta'dîl". Câmi'atü'l-Melik Suud 13/2 (2001), 479-527.

Taş, Mustafa. *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.

Topgül, Muhammed Enes. *İsnâdı Okumak Hadis Tarihinin Anlaşıl-masında İsnadın Rolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.

Turhan, Halil İbrahim. *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*. Rize: STS Yayınları, 2019.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd. *ed-Du'afâü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'ti Emin Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütü-bi'l-İlmiyye, 1404.

Vasyullah b. Muhammed. *ed-Du'afâ ve'l-Mechûlûn ve'l-Metrûkûn fî Müctebâ en-Nesâî*. Mekke: Câmi'atü el-Melik Abdülaziz, 1397.

Yıldız, Fatma. *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanma-mış Doktora Tezi, 2021.

Yücel, Ahmet. "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler". *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996), 145-160.

Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.